

1. История Украинской ССР. – К., 1983. – Т. 4.
2. Історія народного господарства Української РСР. – К., 1983. – Т. 1.
3. Волохов Л.Ф. Сахарная промышленность России в цифрах. – К., 1913.; Енни Г.Г. Краткая записка о деятельности Кальникского свеклосахарного завода со времени его основания 1858-1895 гг. – К., 1896.; Завадский Й.Б. Наше свеклосахарное производство, его прошлое и настоящее. – К., 1878.; Ланге П.В. Результаты сахароварения и применение закона 20 ноября 1895 года в первой половине 1896-97 гг. в одном из районов Киевской губернии. – К., 1897.; Левин И.И. Свеклосахарная промышленность в России. – СПб., 1910.; Пакульский Н.А. Из области свеклосахарной промышленности в Черниговской губернии. – К., 1901.; Цехановский М.Ю. Исторический обзор свеклосахарной промышленности (1800-1904). – К., 1904.
4. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. – К., 1928, – Т. 1. – Вип. 1; Гуржій І.О., Леценко М.Н. Боротьба трудящих мас України проти соціального і національного гніту в період капіталізму. – К., 1958.; Иванов С.З., Лепешкин И.П. Очерки по истории техники отечественного сахарного производства. – М., 1955.; Калюшко Н.І. Формування робітничого класу в цукровій промисловості на Правобережній Україні в другій половині ХІХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1952.; Ландо В.М. Эпоха возникновения свеклосахарной промышленности в Европе / К 125-летию существования свеклосахарной промышленности. – К., 1928.; Леценко М.Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр. – К., 1955.; Погребинский А.П. Государственно-монополистический капитализм в России: Очерк истории. – М., 1959.
5. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії. – К., 1975.; Історія народного господарства Української РСР. – К., 1983. – Т. 1.; Киянина Н.С. Политика русского самодержавия в области промышленности (20-50-е годы XIX ст.). – М., 1968.; Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. – К., 1972.; Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1962.
6. Азрилевич М.Я., Азрилевич М.Р. Оборудование сахарных заводов сквозь призму истории // Сахарная промышленность. – М., 1997. – № 6.; Гордуновський О.М. Поміщицькі господарства Правобережній Україні в умовах розвитку товарно-грошових відносин у другій половині ХІХ ст.: Дис. ... кандидата історичних наук. – Д., 2000.; Кругловенко В.И. От лабораторных опытов до первых заводов. // Сахарная промышленность. – М., 1997. – № 4.; Матвеев А. Започаткування цукрової промисловості в Україні // Київська старовина. – К. – 1992.; Мацеба А.Г., Олянич В.В. Боротьба за цукор. – Х., 2005.; Олянич В.В. Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Дис. ... кандидата історичних наук. – Харків, 2000.; Орлик В.М. Митна політика Російської імперії та організація митного контролю в українських губерніях у дореформений період (1795-1861 рр.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2003. – Вип. VI.; Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003.
7. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1962.
8. Завадский Й.Б. Наше свеклосахарное производство, его прошлое и настоящее. – К., 1878.
9. Кругловенко В.И. От лабораторных опытов до первых заводов. // Сахарная промышленность. – М., 1997. – № 4.
10. Ландо В.М. Эпоха возникновения свеклосахарной промышленности в Европе (К 125-летию существования свеклосахарной промышленности). – К., 1928.
11. Енни Г.Г. Краткая записка о деятельности Кальникского свеклосахарного завода со времени его основания 1858-1895 гг. – К., 1896.
12. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії. – К., 1975.
13. Калюшко Н.І. Формування робітничого класу в цукровій промисловості на Правобережній Україні в другій половині ХІХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1952.
14. Киянина Н.С. Политика русского самодержавия в области промышленности (20- 50-е годы XIX ст.). – М., 1968.
15. Гуржій І.О., Леценко М.Н. Боротьба трудящих мас України проти соціального і національного гніту в період капіталізму. – К., 1958.
16. Гростянецкое имение „Л.Е. Кениг и наследники”. – Харьков, 1913.
17. Левин И.И. Свеклосахарная промышленность в России. – СПб., 1910.
18. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2003.
19. Волохов Л.Ф. Сахарная промышленность России в цифрах. – К., 1913.
20. Сумський обласний державний архів (далі СОДА). – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 50.
21. Цехановский М.Ю. Дополнение к сборнику узаконение по акцизу с сахара и мерам урегулирования сахарной промышленности. – СПб., 1907.
22. Ланге П.В. Результаты сахароварения и применение закона 20 ноября 1895 года в первой половине 1896-97 гг. в одном из районов Киевской губернии. – К., 1897.
23. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1908. – Отдел II. – Т. 15.
24. Погребинский А.П. Государственно-монополистический капитализм в России: Очерк истории. – М., 1959.
25. Олянич В.В. Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Дис. ... кандидата історичних наук. – Харків, 2000.
26. Леценко М.Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр. – К., Вид-во Акад. Наук УРСР., 1955.

О.М. Гордуновський

КУПЕЦТВО ЯК ОСНОВНИЙ СУБ'ЄКТ ТОРГІВЛІ ХЛІБОМ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ХІХ СТ.

Найкращими професіоналами у сфері торгівлі ХІХ ст. були купці. Власне купівля-продаж являли собою основний засіб для їхнього існування, задоволення насущних і навіть духовних потреб (у плані придбання книжок і преси, картин і художніх виробів із золота та срібла тощо). Разом з тим, не будучи безпосереднім виробником матеріальних благ, купець став не лише кваліфікованим посередником за збуту промислових виробів і сільськогосподарської продукції, а й впливовою, фінансово забезпеченою й порівняно незалежною особою. Нібито „звільнивши” поміщика, селянина, козака чи

міщанина від „докової праці” – транспортування товарів, пошуків ринків, вивчення кон’юнктури і таке інше, він фактично жив за рахунок надання їм своїх послуг. У зв’язку з цим, більшість радянських істориків „таврували” представників цього стану як клас „паразитів”, „справжніх суспільних дармоїдів”, як таких, що лише „знімали вершки” з вітчизняного та іноземного виробництва... Їх критики практично не брали до уваги той колосальний ризик і можливі грошові втрати, котрі часто супроводжували „обмін”, матеріальні, фізичні і моральні „витрати” в процесі пересування (нерідко до найвіддаленіших ринків), подолання митних „перешкод”, відвертих зловживань і хабарництва з боку чиновництва, вивчення, принаймні в обсязі професійних потреб, кон’юнктури, місцевих звичаїв, побуту, нарешті іноземних мов. Втрачене на шляху до ринку, купцю, як правило, ніхто і ніколи не повертав – то була його особиста справа. Ця проблема знайшла відображення у працях вітчизняних дослідників, однак, спеціальних досліджень купецького стану як основного суб’єкту торгівлі хлібом на Півдні України в XIX ст. немає, чим і зумовлене звернення автора до цієї проблеми.

Посередництво в торгівлі має давнє походження. На теренах України воно було добре відоме ще за доби Київської Русі. В означений період саме через посередників, у тому числі купців, здійснювалося наповнення південноукраїнських ринків сільськогосподарською продукцією, зокрема хлібом. Навіть тоді, коли заможні господарі примушували селян (у вигляді відробіткової ренти) чи спеціально найнятих візників доставляти товари на ярмарки та базари, їм не часто вдавалося уникнути послуг представників. За збут зерна останні отримували значні доходи. Нерідко купуючи збіжжя „на пні” (тобто безпосередньо в момент збирання врожаю в господарстві хазяїна) за порівняно низькими, а то й мізерними цінами, їм доводилося пильно стежити за ситуацією: часом завершення робіт у полі, найбільшою потребою господаря в грошах, можливою появою конкурента тощо. Саме в зв’язку з цим, новоросійські можновладці вже на початку XIX ст. неодноразово порушували клопотання перед центральним урядом стосовно необхідності заснування профільної компанії, яка б займалася відтворенням „чужих” скупників і сприяла б зосередженню всієї закордонної торгівлі хлібом у руках місцевих поміщиків [1, 149]. І хоч такі наміри тоді не вдалося реалізувати, вони засвідчили певні тенденції в цій галузі.

Уряд імперії протягом століття вживав різноманітні заходи, щоб призупинити вже надто активну скупівлю зерна спекулянтами. Особливо така діяльність активізувалася в роки неурожаю і дуже завищених цін на хліб. Наприклад, були випадки, коли „посередники”, прагнучи отримати надприбутки, „перекривали шляхи” на підступах до великих торгових осередків і, зокрема, південноукраїнських портів, з метою подешевше „перехопити” сільськогосподарську продукцію, яку на ярмарки та базари везли виробники чи чумаки. Існування такого явища зафіксувало розпорядження миколаївського військового губернатора місцевому поліцмейстеру під назвою „О принятии мер к прекращению скупки спекулянтами хлеба на пути к г. Николаеву Херсонской губернии” (вересень 1887 р.).

Купці й різного роду скупники систематично з’являлися не лише на малих місцевих ярмарках і торгах, а й об’їжджали окремі господарства в багатьох губерніях і повітах України. Вони вміло використовували наявність значної різниці цін на хліб, скуповували його, а потім продавали з великою користю для себе. Як правило, найбільших обсягів такі операції набували в кінці літа – на початку осені, коли в землеробів накопичувалася велика кількість зерна й виникала гостра необхідність сплатити податки державі або „своєму” панові. Крім того, безпосередні виробники з їх технічно недосконалими засобами пересування та через непогоду і поганий стан ґрунтових доріг не дуже прагнули до транспортування збіжжя на ринки.

Безпосередньо купці в Російській імперії взагалі й Південній Україні зокрема, остаточно організаційно оформилися як єдиний стан у другій половині XVIII ст., поділившись на окремі гільдії. В примусовій формі з боку царського уряду вони сплачували податок з оголошеної ними суми капіталу, за що звільнялися від рекрутської повинності [2]. Якщо в 1785 р., щоб записатися до купецтва першої гільдії, необхідно було мати суму власного капіталу не менше 10 тис. крб., до другої – 5 тис. крб., а до третьої – 1 тис. крб., то вже в 1807 р. відповідно: 50, 20 і 8 тис. крб. Це, безперечно, свідчить про значне накопичення капіталу в процесі розвитку товарно-грошових відносин. Усі податки, які збиралися згідно із царським маніфестом від 17 березня 1775 р., були скасовані. Замість них встановлено особливий „гільдійський збір” у розмірі 1% „с капиталов по совести или объявляемых” [3].

Отже, протягом 1785 – 1807 рр. „купецкий ценз” збільшився: для першої гільдії в 10 разів, другої – 4, третьої – 8 разів. Поступово зростав і відсоток збору з них до казни. Так, у 1812 р. він збільшився з 1% до 4,75% з оголошеної суми власного капіталу. До того ж купці почали додатково сплачувати 10% з кожного оподаткованого карбованця за користування сухопутними та водними шляхами, а також 0,5% на так звані „земські книги”, де вівся облік торгівлі. У 1824 р. відбулося певне корегування й податок з першої та другої гільдії почав становити 4%, а третьої – 2,5%.

З кінця XVIII ст. особи, які належали до першої гільдії, мали право володіти фабриками, заводами, великими суднами; другої – фабриками та заводами; третьої – порівняно невеликими промисловими закладами, трактирами, харчевнями, постійними дворами, річковими (малими) суднами. Першим дозволялося вести торгівлю в будь-якій формі, в тому числі й за межами імперії. Другі мали право на внутрішню оптову та роздрібну торгівлю по всій імперії, а треті – на те ж саме, що і другі тільки з дозволом у певному місті, повіті чи губернії. За порушення правопорядку представників першої й другої гільдій заборонялося засуджувати до фізичних покарань.

Поділ на гільдії передбачав також і різницю, так би мовити, в майновому еквіваленті. Так, купцям третьої гільдії не дозволялося впрягати в коляску більше одного коня, другої – більше двох. Особи вищого рангу мали право не тільки на коляску, а навіть на карету (як і дворяни), запряжену парою коней.

І січня 1807 р. цар маніфестом дозволив купцям створювати власні професійні товариства, виділивши при цьому серед них „першостатейних” (до них

увійшли особи першої гільдії, банкіри і власники кораблів). Стосовно найбільш поважних представників інформація мала записуватися в так звану „Оксамитову книгу” (на зразок „Родословних книг” дворян) [4].

На звання „першостатейних” не могли претендувати купці, котрі не могли одночасно займатися оптовою й роздрібною торгівлею, або „тримали” відкупи чи підряди. Крім того, новий закон відрізняв підрядника, викупника та крамаря від „справжнього” купця.

У зв'язку з цим, О. Донік справедливо зазначав, що на той час заходи уряду, спрямовані на зростання престижу негоціантів, були не випадковими. Адже за умов розвитку товарного виробництва, коли особливо активно структуризувався чисельний і фінансововпливовий купецький стан, керівництво країни мусило дбати про зміцнення зв'язку між „благородним” дворянством і торгово-промисловим станом. Саме тому дворянам – не державним службовцям – дозволялося записуватися до першої й другої гільдій. Останні в такому разі зобов'язувалися до сплати відповідних зборів і виконання деяких місцевих повинностей, але й могли обиратися на „графські” посади. „Дворянин-купець” переходив у відання магістрат за місцем проживання, а в карних справах міг судитися як „благородний”. За дотримання прав і пільг торгово-промислового стану відповідав міністр комерції. Проголошений 1 січня 1807 р. маніфест запевнив громадськість у „монаршій любові” до купців, чії руки роблять додаток і багатство [5, 90].

12 листопада 1824 р. побачила світ „Додаткова постанова” щодо градацій гільдій і прав на торгівлю різних станів людей. Згідно з нею, можливості купців у сфері своєї професійної діяльності помітно розширилися, а міщан і селян у торгівлі, навпаки, значно обмежилися. Фактично ця постанова та її автор – міністр фінансів Є. Канкрін – гальмували процес виділення капіталістичних елементів із загального середовища торгуючих осіб, зокрема посполитих [6].

Разом з тим купці третьої гільдії Подільської, Катеринославської, Київської, Волинської й Херсонської губерній отримали значні пільги при сплаті податків протягом 10 років: з оголошеного капіталу він зменшився з 2,5% до 1,5% [7].

Купецтво як стан не являло собою щось однорідне і стає, а його кількість постійно змінювалася. Траплялися випадки, коли „першостатейні” переходили в дворянство, ставали поміщиками. Особливо „рухливим” був склад купців третьої гільдії. Проте чітко простежувалася загальна тенденція неухильного зростання кількості купців. Зокрема, слід порівняти такі дані. В Україні протягом 1815 – 1833 рр. загальний приріст люду становив 16%, а купецький стан за цей період збільшився на 77% [8, 149, 150]. Такий факт засвідчив залучення в процес розвитку буржуазних відносин і накопичення капіталу великої частини населення. Варто враховувати й офіційно зареєстровану всезростаючу групу жителів, „бавлячихся купецьким промислом” (тобто юридично невизначених купців). „Додаткова постанова” 1824 р. зняла з порядку денного намагання „справжніх городян” встановити для них монополії в межах свого міста на торгівлю й заняття промисловістю. Відтоді всі дрібні торговці, не

записані в гільдії (навіть селяни), юридично мали право на купівлю-продаж.

За правління Миколи І купці, нагороджені орденами Св. Володимира 4-го ступеня та Св. Анни 2-го ступеня, затверджувалися в дворянській гідності й записувалися до родословної книги [9].

На початку 1830-х рр. царський уряд зробив ще один крок у бік зближення „першостатейних” і дворянства. Указом від 10 квітня 1832 р. він скасував звання „першостатейних”, а натомість ввів „почесний громадянин”. „Спадковими почесними громадянами” призначалися купці, котрі мали статус комерц- і мануфактур-радика або нагороджені орденом, а також ті, хто десять років перебував у першій гільдії чи 20-у другій. В окремих випадках спадкове звання „почесний громадянин” присвоювали вченим, художникам, видатним іноземцям. На „особисте почесне громадянство” могли розраховувати студенти, випускники Академії мистецтв, власники великих промислових підприємств.

Отже, на законодавчому рівні було започатковано формування нового суспільного прошарку, який у своєму статусі наближався до „благородного дворянства”. Його представники звільнялися від подушного збору, служби в армії, тілесних покарань. Вони мали право брати участь у муніципальних виборах у тих містах, де знаходилася їхня власність, бути обраними на громадські посади.

І якщо „благородним” надавалися значні пільги вже від самого факту народження, то купцям треба було дуже „постаратися”, щоб їх отримати. Тому їхня „благочинність”, меценатство, корпоративна взаємодопомога з 30-х рр. ХІХ ст. набувають все більшого поширення. Так, спільними діями купці „покривали” заборгованість своїх „колег” в Одеському комерційному банку (1834 – 1835) [10, 1 – 22]. Одеські ж купці Карташєві разом відстоювали свої права в суді на скаргу кременецького міщанина Ланди за заподіяні йому збитки (1836 р.) [11, 1 – 7]. Їхні земляки Філіпаки в 1850-х рр. жертвували власні кошти на потреби Одеського жіночого благодійного товариства. Правда, це не завадило сквирському купцю Гольденбергу (Київська губернія) „благодійні” гроші використати в свої інтересах. [12, 1 – 10].

Неоднозначно оцінив закон про встановлення „інституту почесного громадянства” для купців О. Донік. На його думку, він „поставив межу вертикальної соціальної мобільності громадян”, створивши міцну перепону перед негоціантами, котрі намагалися здобути дворянство. Водночас таке звання консолідувало „верхній прошарок” суспільства, адже привілеї, які воно надавало, були більш вагомими ніж ті, що передбачав статус 1-ої гільдії. „Крім того, за нестійкості купецького звання, – наголошує О. Донік, – почесне громадянство до певної міри стабілізувало купецьку верству й сприяло перетворенню її на стан у західноєвропейському розумінні” [5, 96].

На наш погляд, цей урядовий захід все ж таки не „створив міцну перепону” перед купецтвом, навпаки, став ще одним кроком на шляху зближення того з дворянством.

Разом з тим не можна не погодитися з П. Ридзюнським, який відзначив, що реальні переваги почесного громадянства були незначними, хоча і звільняли від подушного податку, рекрутської

повинності, тілесного покарання. Всіма цими „свободами» купці користувалися й раніше, але практичне значення мала та обставина, що ці права закріплювалися за особами, котрі отримували почесне громадянство незалежно від передбачених у гільдіях [13, 171]. Відтоді купець, завдячуючи отриманню „спадкового почесного громадянства”, набував право йменуватися „ваше благородіє”, як і дворяни та особи IX – XIV рангів.

Також слід наголосити, що до складу південноукраїнського купецтва могли записуватися вихідці з різних населених пунктів України, Росії, зарубіжних країн. У той же час його, представники нерідко переселялися в різні українські регіони на постійне місце проживання. Як це, наприклад, сталося в 1814 р., коли вище керівництво імперії надало великі пільги тим купцям, які перебралися в міста і містечка Правобережної України, з метою активізації місцевої торгівлі. Уряд звільнив їх від сплати податків на 15 років і дозволив особам третьої гільдії користуватися пільгами купців другої гільдії, а тим у свою чергу – першої [14, 141].

Загальну тенденцію зростання кількості купців у межах Південної України можна простежити на прикладах губернських міст, зокрема Катеринослава та Херсона. Так, у першому в 1825 р. їх налічувалося 206 осіб, в 1847 р. – 226, а в 1861 р. – 548. Відповідно по роках у другому місті купців значилося: 82, 116 і 649 [15]. Тобто, протягом означеного періоду в Катеринославі їх число збільшилося в 2,1 раз, а в Херсоні – майже в 8 разів. Взагалі показник по Херсону був одним з найвищих в Україні.

В Одесі 1797 р. проживало 134 купці, в 1828 р. – 256, 1838 р. – 765, 1852 р. – 5470, а в 1857 р. – 5676 і це без врахування іноземців, міщан і приміських мешканців, які торгували в місті [16].

Поступово в купців збільшувалися й суми їх капіталів. Наприклад, у 1854 р. у Катеринославській і Херсонській губерніях достатню кількість грошей для перебування в гільдіях мали: першої – 75 осіб, другої – 132 особи, третьої – 2690 осіб. Вони оголосили про наявність у себе капіталу в 8 млн. 373 тис. крб. На материковій частині Таврійської губернії в 1861 – 1862 рр. було оголошено особами купецького капіталу по першій гільдії – 13, по другій – 5 і по третій – 423. Всього ж в Україні в ті роки оголосили про існування 9 тис. купецьких капіталів усіх гільдій [1, 144].

Не зовсім відповідало дійсності твердження М. Сумцова, згідно яким українці, мовляв, ніколи не мали нахилу або хисту до торгівлі. “Завжди люди інших націй, – наголошував він, – вихоплювали в них найбільш ласі шматки: в давнину греки, пізніше – жиди та великороси. Важкі на підйом хлібороби, чесні люди, з великим почуттям справедливості, українці не кидалися у великий бариш” [17, 78].

В окремих містах-портах національний склад купецтва був особливо розмаїтим. Зокрема в Одесі, на думку А. Скальковського, “маси торговців” представляли стільки ж країн, скільки їх існує на мапі Європи [18]. Саме вони в 1820-х рр. у “спільці” з тбіліськими купцями значною мірою тримали в своїх руках так званий закавказький транзит, відправляючи певні обсяги товарів з Південної України в Редут-Кале (східний берег Чорного моря), а потім у Тбілісі. Серед них вирізнялися “українські” та “грузинські” вірмени й євреї, які транспортували свої вантажі до

Австрії й Німеччини, там їх реалізовували, закупали новий товар і доставляли його фурами через Галичину в Одесу. Перевозка кожного центнера на цьому шляху обходилася в 15-20 крб. [19].

Серед купців домінували росіяни, євреї та іноземці. У 1830-х рр. особливо великі обсяги різноманітних товарів за кордон вивозив купець 1-ої гільдії з Одеси Джеймс Кортації. Навпаки, привозив імпорт “одеський” купець 1-ої гільдії Федор Родоконакі. Серед місцевих купчих вирізнялася Розалія Закс [20]. Обсяги її щорічної транзитної торгівлі перевищували 1 млн. крб. і вона “контролювала” близько 50% транзиту. Час від часу “наздоганяв” купчиху купець 1-ої гільдії з Одеси Іван Робко.

Формування південноукраїнського купецтва відбувалося і за рахунок вихідців із Західної України, зокрема “бродівських євреїв”, які в окремих містах утворили свої громади. На думку С. Борового, останні відрізнялися від євреїв-переселенців з Поділля, Волині, а також Білорусі й Литви більшими матеріальними статками й порівняно вищим культурно-побутовим рівнем, що наближався до європейського. Зокрема в Одесі осередком такої громади – своєрідним “аристократичним клубом” – стала так звана “Бродська синагога”, котру могли відвідувати головним чином заможні “члени”. Це явище мало місце впродовж всього XIX ст., аж поки бродські євреї поступово не втратили характерну “німецькість” у своїй культурі й побуті [21, 28 – 30].

На відміну від євреїв, експансія підприємливих російських міщан, селян та купців Півдня України всіляко підтримувалася русифікаторською й деполонізаційною політикою царського уряду. Більш заможні з них записувалися до першої та другої гільдій, відтісняючи на ринках українських торговців. Саме тому навіть у другій гільдії останніх налічувалися одиниці. Це пояснюється наданням з боку імперського уряду пріоритетів і неабияких привілеїв саме для великоросів.

Характерно, що багато з тих, хто хотів потрапити до купецтва, значилися прикажчиками, бухгалтерами, різним допоміжним у торгівлі персоналом. Одні були неодружені, інші мали сім’ї (від двох до восьми членів). За приблизними підрахунками, вони долучили до скарбниці близько 1 млн. крб.

Загалом на середину XIX ст. “станова” різниці між купецтвом і міщанством стала вже досить виразною, незважаючи на те, що ті і інші здебільшого мешкали в містах і містечках, торгували нерідко на базарах і ярмарках. У зв’язку з цим цікавою є думка О. Доніка, що в українських губерніях “оформився єдиний міський стан, представлений купецтвом і міщанством, найбільш заможна частина котрого належала до купецтва”. Однак суперечливою є така його теза: “Сучасники не бачили великої різниці між купцями і міщанами – надто хиткими і малопомітними були межі між цими прошарками городян” [5, 98].

Незаперечним є те, що об’єднавчий процес обох названих станів (!) мав половинчастий, непослідовний характер. Реформи 1860-х рр., як це пізніше визначило Міністерство фінансів, продовжували зберігати яскраві прояви станового поділу, “з його гільдійськими податками та зборами за міщанські промисли” [22, 97]. 8 січня 1863 р.

побачило світ розпорядження “о зборах на право торговли и другие виды промыслов”. Дещо скорегував його царський указ від 9 лютого 1865 р. [3]. Ці законодавчі акти ще раз закріпили за всіма громадянами можливість записуватися до купецького стану, не виключаючи зокрема, і селян. Дружини, діти, а також брати, що мали спільну справу і помешкання, записувались в одне свідоцтво купця – голови родини. Лише досягнення повноліття та наявність певного капіталу дозволили купецьким дітям відокремлюватись від батька та започатковувати власну торговельну справу. Ліквідація царським урядом 3-ої гільдії передбачала обмеження вступу до стану купецтва “небажаних” соціальних елементів.

За своїм призначенням торговельні патенти (свідоцтва) поділялися на три категорії: першу, другу та третю (або за характером купівлі-продажу, на які вони надавали право, на “оптові”, “роздрібні” й “дрібні”). За отримання першої категорії у 1860-х рр. людина мала сплатувати 265 крб., другої, залежно від вигідності місця торгівлі, – 25-65 крб., третьої – 8-20 крб. У зв’язку з розвитком буржуазних відносин і накопиченням капіталів поступово збільшувалась вартість таких ліцензій. З кінця 1880 р. вона становила вже для першої категорії 600 крб., а для другої і третьої – 100 крб. Згідно з одним із положень закону від 5 червня 1884 р. “О более равномерном обложении торговли и промышленности” (ініціатор міністр фінансів М. Бунге), з’явилися нові тарифи оподаткування. За свідоцтво першої категорії щорічно почали брати 565 крб., другої – 40-120, третьої – 10 – 30 крб. За патент на так звану розвізну торгівлю сплачувалась сума в розмірі 16 крб. [24].

Усі названі, а також деякі інші реорганізаційні заходи, що безпосередньо не стосувалися торговців хлібом, призвели в кінці ХІХ ст. до принципових змін у соціально-правовому статусі негоціантів у цілому по імперії і зокрема Південній Україні. Вони були настільки вагомими, що перетворили привілеї купецтва на анахронізм [5, 100]. При цьому гільдійський збір із основного податку перетворився на сплату за юридичний дозвіл належати до купецького стану [25, 288]. Поступово купецтво полишали, так би мовити, “традиційні кадри”, для яких їхнє звання було і почесним, і надавало значні пільги, порівняно з “нижчими” категоріями населення та представниками національних меншин.

- внутренних дел. – 1861. – Отд. 2: История Московского купеческого общества. – М., 1915. – Т. 5. – Вып. 3.
8. Материалы для статистики Российской империи. – СПб., 1839.
9. ПСЗРИ. – Т. 40. – № 30501.
10. Центральний державний історичний архів (далі – ЦДІАУК). – Ф. 422. – Оп. 140. – Спр. 191.
11. ЦДІАУК. – Ф. 422. – Оп. 144. – Спр. 431.
12. ЦДІАУК. – Ф. 422. – Оп. 169. – Спр. 729.
13. Рыдзюнский П. Г. Городское гражданство дореформенной России. – М., 1958.
14. Гуржий И. О. Развитие товарного производства и торговли.
15. Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год. – СПб., 1829; Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи. – СПб., 1852; Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 – 62 г. – СПб., 1863. – Ч. Г. Екатеринославская губерния; Херсонская губерния.
16. Берштейн С. Одесса. – Одесса, 1881.; Одесса (1794 – 1894). – Одесса, 1895.; Одесса. Очерк истории города-героя. – Одесса, 1957.
17. Сумцов М. Ф. Слобожане: историко-этнографическая разведка. – Х., 1918.
18. Скалковский А. Коммерческое народонаселение города Одессы // Одесский вестник 1845. – 17 января.
19. Миллер П. Русская транзитная торговля в XIX столетии. // Русское экономическое обозрение. – 1903. – № 5; Обозрение Закавказского края в торговом отношении // Коммерческая газета. – 1830. – 10 сентября.
20. Одесская торговля в 1837 году // Одесский вестник. – 1838. – 5 марта.
21. Боровой С. Воспоминания. – М.; Иерусалим, 1993.
22. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века. Проблемы торгово-промышленной политики. – Ленинград, 1981.
23. ПСЗРИ. – Т. 38. – № 39118; Т. 40. – № 41779.
24. ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. 4. – № 2282.
25. Баханов А. Н. Вопрос о подоходном налоге в России и крупная буржуазия (конец XIX – начало XX ст.) // Исторические записки. – М., 1986. – Т. 114.

К.С. Гусс

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ ФАБРИЧНО-ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ПІСЛЯРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

У другій половині ХІХ ст. в Російській імперії розвиток капіталізму був нерозривно пов’язаний зі зростанням експлуатації робітників. Правова незахищеність трудящих поєднувалася з відсутністю будь-яких відчутних соціальних гарантій. Однак такий стан справ не міг тривати довго. Відомо, що на певному етапі експлуатація працівників досягає своєї критичної межі та призводить до масових виступів і протестів. У такій ситуації подальший розвиток індустрії і виробничих стосунків стає неможливим без істотних змін у становищі робочого класу. Одним із таких рішень було забезпечення соціального захисту трудящих. Усе більш актуальною ставала необхідність досягнення компромісу між сторонами, зацікавленими в цій проблемі властями, підприємцями й особами найманої праці. Тому влада почала робити перші, досить обережні спроби

1. Гуржий И. О. Разклад феодально-крепостнической системы сельского хозяйства в Украине первой половины XIX ст. – К., 1954.
2. Гуржий И. О. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К., 2004; Донік О. М. Соціальний статус купецької верстви Підросійській Україні наприкінці XVIII – XIX ст. // Проблеми історії України XIX – XX ст. – К., 2004. – Вып. 8.
3. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ). – Собр. 1-е. – Т. 20. – № 14275; Т. 21. – № 15724; Т. 22. – № 16188.
4. ПСЗРИ. – Т. 29. – № 22418; Лихачев Н. П. Государев родословец и Бархатная книга. – СПб., 1900.
5. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К., 2008.
6. Рыдзюнский Т. Г. Гильдейская реформа Канкрин // Исторические записки. – М., 1952. – Т. 40.
7. Варадинов Н. Гильдии // Журнал Министерства